

СПІВПРАЦЯ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО З УКРАЇНСЬКИМИ ВИДАВНИЧИМИ ТОВАРИСТВАМИ У ВІДНІ (1919–1920 РР.)

У статті проаналізовано співпрацю громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста, літературознавця, журналіста, перекладача, педагога, редактора та видавця, Антона Крушельницького з українськими видавничими товариствами “Дзвін”, “Українська книжка” та іншими у Відні. Окреслено особливості взаємин та їх вплив на видання підручників для українських шкіл. Визначено важливу роль А.Крушельницького у забезпеченні національних шкіл україномовною продукцією.

Ключові слова: Антін Крушельницький, Відень, українські видавничі товариства, підручники, українські школи.

Досліджувана нами проблема є надзвичайно актуальною і необхідною для сучасного розуміння й осмислення співпраці громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста, літературознавця, журналіста, перекладача, педагога, редактора та видавця, А.Крушельницького з українськими видавничими товариствами “Дзвін”, “Українська книжка” та іншими у Відні. У силу певних обставин задекларована нами проблематика не є вивченою на сьогодні, що й виступає актуальністю цієї наукової статті.

Наукова новизна досліджуваної проблеми полягає у тому, що автором статті, чи не вперше, досліджено співпрацю А.Крушельницького з українськими видавничими товариствами “Дзвін”, “Українська книжка” та іншими у Відні.

Об'єктом дослідження виступає творча спадщина А.Крушельницького, громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста, літературознавця, журналіста, перекладача, педагога, редактора та видавця.

Предмет дослідження – особливості співпраці А.Крушельницького з українськими видавничими товариствами “Дзвін”, “Українська книжка” та іншими у Відні.

Мета статті – дослідити співпрацю А.Крушельницького з українськими видавничими товариствами “Дзвін”, “Українська книжка” та іншими у Відні.

Завдання статті ґрунтуються на аналізі співпраці А.Крушельницького, громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста, літературознавця, журналіста, перекладача, педагога, редактора та видавця, з українськими видавничими товариствами “Дзвін”, “Українська книжка” та іншими у Відні; особливостях їх взаємин та впливу на видання підручників для українських шкіл у складний для України час; визначенні ролі А.Крушельницького у забезпеченні національних шкіл україномовною продукцією.

Хронологічні рамки статті охоплюють 1919–1920 рр., період Української революції, час, коли відбувалося формування і становлення національної державності.

Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усіх аспектів досліджуваної проблематики. Однак її автор вважала за необхідне зосередити увагу саме на зазначеній тематиці, проаналізувати не лише співпрацю А.Крушельницького з українськими видавничими товариствами “Дзвін”, “Українська книжка” та іншими у Відні, але й дослідити його роль у забезпеченні національних шкіл україномовною продукцією у складний для держави час.

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні задекларованої проблематики, поза межами досліджень учених залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, це співпраця А.Крушельницького з українськими видавничими товариствами “Дзвін”, “Українська книжка” та іншими у Відні.

Серед публікацій, пов'язаних з досліджуваною проблематикою, варто назвати праці М. Кукурудзяка й М. Собчинської [1], Г. Цвенґроша [2, с. 25–29], І. Лікарчука [3], Н. Чаграк [4, с. 13–18] та інших авторів, які побіжно стосуються тематики цієї наукової статті. Варто зазначити, що окреслена автором проблема практично науковцями не досліджувалася, тому заслуговує на ґрунтовне наукове пізнання й об'єктивне дослідження.

Джерельну базу наукової статті складають архівні матеріали фонду 361 “Крушельницький Антін (1878–1937)”, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор, журналів “Нові шляхи” і “Критика” у Львові” Центрального державного історичного архіву України в м. Львові [5; 7].

Таким чином, окреслена нами проблема не знайшла ґрунтового висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії та джерельної бази дослідження проблеми дає змогу зробити зважений висновок про те, що на сьогодні у науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на дослідженні зазначеної проблеми.

Традиційно вважається, що видавнича діяльність А.Крушельницького пов'язана із роботою уряду УНР в освітній галузі. Саме завдяки його зусиллям було здійснено заходи, що посприяли забезпеченню шкіл підручниками, посібниками тощо. На цьому наголошує Н.Чаграк у кандидатській дисертації “Педагогічні погляди і просвітницька діяльність Антона Крушельницького” [6], цитуючи працю М.Кукурудзяка М. та М. Собчинської [1].

Однак варто зауважити, що якщо видавнича діяльність А.Крушельницького пов'язана із роботою уряду УНР в освітній галузі, то його співпраця з українськими видавничими товариствами “Дзвін”, “Українська книжка” та іншими спочатку у Львові, а потім у Відні, започаткована дещо раніше, починаючи з 1915 р., коли А.Крушельницький, був членом Загальноукраїнської Культурної Ради у Відні [7, арк. 19]. З іншого боку, не усі видання українських видавництв у Відні стосувалися шкільної програми.

Статут українського видавничого товариства “Українська книжка” з центром у Львові ухвалено 1 жовтня 1917 р. [5, арк. 58–58 зв.]. Завдання видавничого товариства “Українська книжка” – “Видавання творів красного письменства і наукових, популярної, шкільної і дитячої літератури, часописів і художніх творів” [5, арк. 58]. “Способи виконання завдань. Ведення видавництва, друкарні і книгарні у Львові і філій в інших містах України” [5, арк. 58]. Членом товариства могла бути будь-яка особа, “... прийнята старшиною, коли заплатить повний уділ в висоті означеній загальними зборами” [5, арк. 58]. До речі, членами товариства з повними уділами в розмірі 2 тис. корон (далі – кр.) були: А.Крушельницький, М.Крушельницька, Т.Свобода, Т.Михайлівський, В.Кассіян, О.Кульчицька, А.Гапак, Н.Кісілевський, М.Навроцький, М.Свобода [5, арк. 58 зв.].

Видавництво “Українська книжка” друкувало твори за такими напрямками: світова і українська література, твори видавництво “Знання”, збірні видання письменників, твори для дітей та школи, енциклопедії, політичні твори [5, арк. 2].

У видавничій сфері А.Крушельницький тісно співпрацював з Київським літературним інститутом та видавництвом “Українська книжка”, особливо у виданні дитячих творів [5, арк. 3]. За нашими підрахунками, за короткий час ним було видано 63 твори для дітей. Це, в основному, ілюстровані народні казки, байки, легенди, перекази і оповідання. Зокрема, такі народні казки “Дурень і його жінка”, “Два брати”, “Повінь”, “Про морського царя і його дочок”, “Песинський, жабинський, сухинський, і золотокудрії сини цариці”, “Про бідного парубка і царівну”, “Вовк і козенятка”, “Кому трудніше працювати”, “Дідова дочка”, “Про Марусю козацьку дочку”, “Про богатиря Сухоброзенка Івана і Настасю Прекрасну”, “Лисичка сваха”, “Солом'яний бичок”, “Лови”, “Летючий корабель”, “Золотий черевичок”, “Дідова дочка і бабина дочка”, “Лисичка-сестричка і вовк пане-брат”, “Телесик”, “Брат і сестра в лісі”, “Мачуха”, “Грішник” (китайська народна казка), “Вовк і заєць”, “Про коваля і бабу людюїдку”, “Чорт і баба”, “Колобок”, “Рукавичка”, “Торба”, “Як лисиця топила глечик”, “Кривенька уточка”, “Котик”; народні байки “Лисиця і вівця”, “Котик і Півник”, “Цар Лев”, “Господар і вуж”, “Пімста звірів”, “Сороку і Когут”, “Лисичка сестричка”, “Як Журавель учив Лисичку літати”, “Крейак і чорт”, “Коза-дереза”, “Козел і баран”, “Так свій платить”, “Сом, рак і

ворона”, “В’юн і шука”, “Лисяця і рак”, “Лишиця і журавель”, “Лебідь, шука і рак”, “Пан Коцький”, “Горобець та билина”, “З коня верблюд”, “Кінь і осел”, “Медвежі жарти”, “Медвідь і гуцул”, “Лис і тетерів”, “Хозьяйство”; народний переказ “Про Очаківську біду”; легенди “Багатий Марко”, “Три брати і Бог”, “Гордий цар”, “Як Бог нагородив бідного чоловіка”; оповідання “Старий Максимець”, “Кому зозуля кувала” [5, арк. 4–14].

У так званій “Світовій бібліотеці” за редакцією Івана Калиновича і Степана Гаєвського друкували твори зарубіжних авторів. Зокрема, поезії Ф.Міллера, драматичні твори О.Пушкіна, “Герман і Доротея” Й.Гете, “Хмари” Аристофана, “Віра й вітчизна” Шенгера, “Смерть Тіціана” Г.Гофмана, “Без язика” В.Короленка, “Притишена гра” Г.Кнута, твори В.Шекспіра, а також старофранцузький епос “Пісня про Роланда”. За досить короткий час видано 10 різноманітних творів (підрховано автором) [5, арк. 15–19].

“Українська письменність” за редакцією А.Крушельницького і С.Гаєвського видала твори “В поті чола” (ч. I, II) І.Франка, “Як промовить земля”, “Артистка”, “Рубають ліс” А.Крушельницького, “Al fresco” П.Карманського, “Далекі шляхи” М.Яцківа, “Два циклі” Ю.Кміта, “Слово про Ігоря” “Гетьман юрби” В.Пачовського, твори В.Щурата, О.Колесси, В.Бирчака. Усього 14 творів (підрховано автором) [5, арк. 20–25].

Твори для дітей “Дитяча скарбничка” виходили за редакцією А.Крушельницького. У цій рубриці видано 9 творів. З них вибрані народні казки В.Гнатюка, оповідання “Перекотиполе” Г.Квітки-Основ’яненка, історичні оповідання “Шляхами слави українських князів” І.Крип’якевича, казки Г.Андерсена, казки “Романова Одарка”, “Пан та чабан”, оповідання з грецьких міфів “Пригоди Одиссея” М.Соневицького, історичну повість А.Чайковського “Побратими”, твори Д.Дефо “Робінзон Крузо”, “Тесар Людвиг”, твори М. Слободи “Похід Ігоря Святославича на половців”, “Пригоди Дон Кіхота” (підрховано автором) [5, арк. 26–32].

До творів, виданих видавництвом “Знання”, належали “Географія України” С.Рудницького, “Нарис історії римської літератури” П.Франка, “Початки української драми” М.Возняка [55, арк. 33–35].

Видання зазначених творів вимагало серйозних коштів. За підрахунками А.Крушельницького сума складала 26 – 30 млн гривень, на видавництво “Дзвін” приблизно 10–15 млн гривень, “Українська книжка” – 1 млн гривень, інші – 15 млн гривень, з них від 25 до 33 % витраталося на друк, 20 % – авторам, 30–33 % – книгарні, 13–22 % – орієнтований прибуток [5, арк. 36]. Так, у звіті від 30 листопада 1920 р. на ім’я директора видавництва “Українська книжка” А.Крушельницького повідомлялося про те, що загальна сума рахунків за 1917–1918 рр. складала 66939 кр. Нереалізованими залишалися 10 тис. примірників творів І.Крип’якевича, які видавництво намагалося реалізувати на вигідних умовах. Окрім того, у звіті повідомлялося про те, що видавництво “Українська книжка” мало борг у розмірі 15 тис. кр. і для того, щоб не призводити до його ліквідації, у банку отримано кредит під вексель. Сума на листопад 1919 р. становила 210 тис. кр., 150 тис. з яких видавництво не використало, але сплачувало 14 % кредиту щорічно, тим самим не маючи прибутку [5, арк. 52]. Згідно з балансовим звітом видавничого товариства “Українська книжка” на 1918 р., сума коштів в активах й пасивах складала 74296422 тис. кр. [5, арк. 59].

Незважаючи на те, що видавництва видавали ті чи інші твори, виникали проблеми з їх реалізацією. Зокрема, у листі від 31 грудня 1919 р. НТШ повідомляло А.Крушельницького про те, що не зможе здійснити перерахунок коштів за книги, отримані під реалізацію від видавництва “Українська книжка” у Відні, тому що згідно з умовами договору, НТШ закупило у видавництва книжок на суму 6121667 тис. кр., з них за готівку 3295995 тис. кр. Зважаючи на складну як суспільно-політичну, так і економічну ситуацію, “... згадані події перешкодили розпродати навіть заплаченим книжкам в виду того ми не можемо ніякої готівки передати...”, НТШ не мало змоги повернути кошти видавництву, але “... остаємо в надії, що тепер вже зростаючий торговий рух дасть нам змогу в як найкоротшому часі бодай в частині задоволити Ваше прохання” [5, арк. 54].

Від видавництва “Українська книжка” у Відні НТШ упродовж 5, 17, 18 листопада 1919 р. отримало на реалізацію такі книги, як шість частин збірки “Нашим найменшим” і одну частину “Баронського сина” (повна назва “Баронський син в Америці. Вибір народних казок з образками Юліана Патькевича” В.Гнатюка – примітка автора) [5, арк. 54–55].

З метою координації спільних дій українських видавництв у Відні й на підставі ухвали українських видавництв у Відні від 14 жовтня 1918 р., видавництво “Українська книжка” в особі А.Крушельницького отримало запрошення на участь в установчих зборах з метою утворення Союзу українських видавництв видавців (далі – СУВВ) [5, арк. 41].

Питання утворення спільного координаційного українського видавничого центру – СУВВ – неодноразово обговорювалося на нарадах українських видавництв та видавців. Основна мета його утворення ґрунтувалася на захисті “... спільних професійних інтересів так і для інших справ, вирішення яких вимагатиме сучасне становище укр. видавничо-книгарського діла” [5, арк. 42].

Вироблення плану організації та скликання установчих зборів було доручено П. Кашинському та Ю. Тищенкові, які сформували два основних положення: форма організації та осібну умову [5, арк. 42].

Зразком форми організації СУВВ служив статут німецьких видавців у Липському, сформований на підставі кооперативних союзів на правах персональної юридичної особи, а не товариства загалом. Інтереси структур, що належатимуть до СУВВ, представлятимуть відповідальні особи або управителі [5, арк. 42].

Суть осібної умови полягала у скоординованих спільних діях українських видавництв, що могли виходити за межі статуту і, відповідно, об'єднані видавництва мали б укласти угоду, що регулюватиме їх діяльність у видавничо-книгарській справі як економічний чинник, так і у національно-культурних питаннях [5, арк. 43].

Загалом, спільним інтересом для усіх об'єднаних видавництв виступало нарощення видавничої продукції. Перше, на що зверталася увага, це доступність і розширення ринку збуту видань з тим, щоб прибутки видавництв перевищували їх видатки і видавництва, не вкладаючи коштів капіталу, могли б повноцінно функціонувати.

Українські видавництва, які належатимуть до СУВВ, передадуть йому у розпорядження усі свої видання, склади, представництва, зв'язки з ринками збуту тощо. Окрім того, з метою нарощування виробництва, СУВВ мав би використовувати інвестиції на умовах, ухвалених загальними зборами [5, арк. 43].

Взаємна співпраця з іншими видавництвами мала б сприяти взаємному обміну виданнями творів класичної літератури, науково-популярними та технічно-прикладними публікаціями [5, арк. 43].

Утворення СУВВ дало свої позитивні результати. 2 січня 1919 р. А. Крушельницький звертався до А. Макаренка, члена дирекції СУВВ у Відні з тим, що на нараді, проведеній за участі представників “Дзвона”, “Української школи”, “Поступу” й “Української книжки” ухвалено таку кількість друку шкільних книжок: для “Дзвона” – 36 книжок різноманітного змісту загальним обсягом 805 тис. примірників (підрховано автором) [5, арк. 45]; для “Поступу” – 23 книжки, обсягом 510 тис. примірників (підрховано автором) [5, арк. 45 зв.]; для “Української книжки” – 15 книжок, обсягом 220 тис. примірників (підрховано автором) [5, арк. 45 зв.].

2 січня 1920 р. А. Крушельницький звертався до видавничих товариств “Дзвін” і “Українська школа” в особі Ю. Тищенка з тим, що для потреб шкіл Української Народної Республіки (далі – УНР) необхідно видати 11 книжок обсягом 680 тис. примірників (підрховано автором) [5, арк. 46].

У зверненні до “Поступу” в особі С. Гаєвського, А. Крушельницький просив видати для шкіл УНР 8 книжок обсягом 360 тис. примірників (підрховано автором) [5, арк. 47].

Голову видавництва “Українська книжка” А. Крушельницького зобов'язували видати для потреб шкіл УНР 8 книжок обсягом 410 тис. примірників (підрховано автором) [5, арк. 48].

20 жовтня 1919 р. “Українська книжка” уповноважило А. Крушельницького, як голову правління, розпоряджатися коштами, відкривати рахунки у банках на ім'я видавничого товариства, про що свідчить нотаріальне підтвердження К. Лопушанського [5, арк. 64–64 зв.]. 28 жовтня 1919 р. Міністерство преси і пропаганди перевело через закордонний відділ кредитової канцелярії Міністерства фінансів УНР кошти українському видавництву “Українська книжка” у Відні в сумі 3 млн гривень у якості довготермінової позики на австро-угорський банк у розрахунку 4 гривні за 1 австрійську кр., тобто 750 тис. кр. [5, арк. 57].

Оплата усіх виданих книжок мала здійснюватися виключно за готівку. У протоколі четвертих загальних зборів видавничого товариства “Українська книжка” від 10 листопада 1920 р., які відбувалися за участі А. Крушельницького, М. Крушельницької та М. Слободи, повідомляється про те, що оплата авторського гонорару повинна складати до 1000 кр. за 16 сторінок друку [5, арк. 49–49 зв.]. Наприклад, у квитанції, виданій у Відні 18 лютого 1920 р., за переклад казок братів Грімм, у якості гонорару за 2 ½ аркуша (30 тис. знаків) виплачувалася сума в розмірі 1250 кр. [5, арк. 75].

Для подальшого отримання гонорару між автором і видавництвом укладалася угода. Прикладом якого може служити угода, що складалася з одинадцяти пунктів, укладена 14 листопада 1919 р. у Відні між видавництвом “Літературний інститут” в особі А. Крушельницького і автором П. Карманським. У ній, зокрема, йшлося про те, що П. Карманський зобов'язувався передавати видавництву “Літературний інститут” свої оригінальні й перекладні твори обсягом біля 50 друківаних аркушів до друку. Зі свого боку, видавництво зобов'язувалося виплатити автору гонорар у розмірі 10 % від надрукованого кожного тому, за умови, що кількість надрукованих примірників складатиме не менше 10 тис. Видання творів П. Карманського складало п'ять томів, а саме: еротична, лірична та суспільно-політична поезія; сатира під назвою “Al fresco”; поетичні переклади. Кожен том видавництво зобов'язувалося видавати кожних півроку після отримання рукопису. Окрім того, автор отримував від видавництва безкоштовно 20 примірників виданих творів [5, арк. 51].

В умові, укладеній О. Турянським у Відні 23 листопада 1919 р. зазначено, що він зобов'язується перекласти "Дон Кіхота" з іспанської мови до кінця квітня 1920 р., А. Крушельницький повинен виплатити йому за один аркуш друку (30 тис. букв – примітка автора) по 500 кр. за переклад, який стає власністю "Української книжки" [5, арк. 63].

Варто наголосити на тому, що виплата авторських гонорарів носила індивідуальний характер. А. Крушельницький, як директор "Української книжки", окремо визначав суми виплат для авторів. Про це свідчить четвертий пункт "Умови заключеної між Антоном Крушельницьким видавцем видавництва "Українська книжка" в пп. Др. Теодором Михайлівським, о.Нестором Кисілевським і Михайлом Навроцьким в справі дальшого ведення вище наведеного видавництва" [5, арк. 61]. Наприклад, сума виплат для творів В. Гнатюка складала, за матеріали подані до друку, 5 % від вартості книжки, за оригінальні твори – 10 % від вартості книжки. Б. Панькевичу за ілюстрації букв тощо – 10 кр., за звичайну ілюстрацію – 25 кр., за кольоровий малюнок – 100 кр.; О. Кульчицькій – за ілюстрації букв – 10 кр., за звичайну ілюстрацію – 25 кр., за звичайну велику ілюстрацію – 50 кр., за кольорову ілюстрацію – 100 кр., за офорт – 150 кр. [5, арк. 56].

Наприклад, суми виплат авторам складала від 130 кр. – до 77 тис. кр. "Союзному базару". Зокрема, сума виплат на 1920 р. становила для фізичних осіб К. Панькевича – 800 кр., І. Балея – 1000 кр., Ю. Рудницького – 1000 кр., В. Щурата – 1450 кр., С. Рудницького – 1500 кр., В.Гнатюка – 1800 кр., І. Раковського – 2000 кр., І. Крип'якевича – 3800 кр. [5, арк. 71]. Для юридичних осіб – друкарні Ставропільного інституту – 755 кр., друкарні НТШ – 6824 кр. Загалом "Українська книжка" мала виплатити 105696 кр. [5, арк. 71]. Після усіх виплат і розрахунків як з фізичними, так і юридичними особами, видавництву залишалася сума у розмірі 24557 кр. [5, арк. 71]. На 1920 р. А. Крушельницький заборгував 50 тис. кр., а на 1921 р. книгарні НТШ – 29116 кр. [5, арк. 72]. НТШ отримало від "Української книжки" видань на суму 62 тис. кр., однак їм передали лише на суму 61216 кр. [5, арк. 77 зв.].

Упродовж 1918 р. "Українська книжка" передала в кредит видань на суму 31933 кр., у 1919 р. – 1026 кр., у 1920 р. – 28269 кр. (підрховано автором). Усього на 61222 кр. [5, арк. 77 зв.].

Неодноразово книги, видані "Українською книжкою", передавалися для комісійного розпродажу. Зокрема, С. Крушельницький отримав для реалізації 1 тис. примірників "Баронського сина" на суму 30 тис. кр., 7 тис. примірників "Нашим найменшим" (ч. 21–24; 28–29; 32) на 24 тис. кр. Усього 54 тис. кр., з яких отримував 40 % від їх вартості – 21600 кр., видавництву ж мав виплатити – 32400 кр. [5, арк. 74].

16 листопада 1920 р. для комісійного розпродажу передано 4740 примірників "Баронського сина". С. Крушельницький отримав – 1 тис. примірників, залишилися не розпроданими – 1740 примірників [5, арк. 77]. Видання "Нашим найменшим" передано на комісійний розпродаж у кількості 59420 тис. примірників, з них залишилися не розпроданими – 41420 примірників (підрховано автором) [5, арк. 77]. Усіх названих видань розпродано на суму 39420 марок польських (далі – мп.), книгарня отримала 25 % з розпродажу – 9855 мп. У "Земельний банк" на рахунок А.Крушельницького (номер 2478) перераховано 29565 мп. До речі, через помилку банк перерахував 29575 мп. [5, арк. 77].

Перспективним у дослідженні задекларованої проблематики є подальший аналіз співпраці А. Крушельницького з українськими видавничими товариствами "Дзвін", "Українська книжка" та іншими у Відні, який уможливить розуміння процесів, що відбувалися як в суспільно-політичному, так і національно-культурному житті досліджуваного періоду.

Отже, співпраця А. Крушельницького з українськими видавництвами у Відні упродовж 1919 – 1920 рр. активно розвивалася, про що свідчить аналіз архівних матеріалів. Особливості їх взаємин у видавничій сфері, у складний для України час, ґрунтувалися на усвідомленні А. Крушельницьким потреби у забезпеченні національних шкіл україномовною продукцією.

Список використаних джерел

1. Кукурудзяк М. З історії національного шкільництва і педагогічної думки в УНР / М. Кукурудзяк, М. Собчинська. – Кам'янець-Подільський, 1997. – 175 с.
2. Цвенгрош Г. Із історії діяльності професора Антона Крушельницького на посаді міністра народної освіти УНР: Постановка питання / Густав Цвенгрош // Навчально-виховний процес у вузі і школі та шляхи його розвитку і удосконалення. – Рівне, 1999. – Т. II. – С. 25–29.
3. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: В 2-х т. / І. Л. Лікарчук. – К., 2002. – Т. 1. (1917–1943 рр.). – 328 с.
4. Чаграк Н. Діяльність Педагогічної Місії УНР у справі видання українських шкільних підручників (1919–1921 рр.) / Н. Чаграк // Джерела. – 2002. – № 1–2. – С. 13–18.
5. ЦДІАЛ України, ф. 361, оп. 1, спр. 155, 107 арк.
6. Чаграк Н. І. Педагогічні погляди і просвітницька діяльність Антона Крушельницького: дис. канд. пед. наук 13.00.01 / Наталя Ігорівна Чаграк. – Івано-Франківськ – 2004. – 210 с.
7. ЦДІАЛ України, ф. 361, оп. 1, спр. 154, 35 арк.